

Papp Endre

Viszonyulások – túl a kulturális nemzettudaton

Valami folyton elveszik. Felütésként egy emlékezetes kijelentés: „...a magyar szellem fejlődéséből kimaradt a magyar nép és múlt alaptermészete”.¹ Németh László *Kisebbségben* című hírhedett esszéjének kulcsmondata ez. Sokakban támadt hajdanán a felismerés, hogy ez a megvilágosodás maga. Ezek után minden világos, megvan a cél, a küldetés. Ez bizony a magyar Pimodan szállóban lakó Ady Endre lázas látomására felel: „valami csodából megmaradtam az utolsó magyarnak”. Hát ez az „átok” sejtésének magyarázata, a kielégülhetlenségé, a féllelkűségé. Az idők során elvesztettünk valami lényegit sajátágunkból. S amennyiben ez a helyzet, nem tévedhet a költő: „talán a magyar mámornak van igaza: mi istenek vagyunk, de meztelen koldusnak muszáj látszanunk”.²

S hány „kárbejelentés” történt az elmúlt jó kétszáz évben!

Ha már megidéztem, itt tartom még Németh László nyughatatlan kritikai gondolatát. Azt is írja, hogy saját életideje előtt, 1820 és 48 között egyszer már elveszett a magyar a

magyarban: „egy magyar nyelvű s főként belőle táplálkozó nemzetköziség támadt a helyén”, de „az alap, a népi magyarságban tovább élő régi magyarság: változatlan”.³ S ha hinni lehet neki, akkor csak egy darabig. Más helyen veti papírra, hogy „1850 és 1880 között a magyarság nem harminc évet, hanem három századot öregedett. Öregedett, bonyolultabb lett és gonoszabb. Megvalósította Széchenyi reformjait, és kiirtotta magából Széchenyi szellemét.”⁴ Pedig már a gróf úr is szóvá tette, hogy „az a mi valaha nemzetiségünk talpköve volt, időjáráttal elbomlott [...] Szükséges [...] új nemzetiségünk lelkét jobban kifejtenuk.”⁵

S ne feledkezzünk meg Kölcsey Ferenc intéséről, melyet a *Nemzeti hagyományokról* intézett hozzánk: „Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg; akármi más kezdődjék ezentúl, az a régi többé nem lesz. Az időtől fogva eltűnt a nemzet...”⁶ S vegyük mindjárt hozzá a XIX. század másik nagy gondolkodóját, Erdélyi

¹ Németh László, *Kisebbségben*, in: *Sorskérdések*, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989, 429.

² Ady Endre, *A magyar Pimodan*. Hozzáférés: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00001/00011.htm>

³ Németh László, *Kisebbségben*, i. m., 424.

⁴ Németh László, *A Nyugat elődei*, in: *Tanú*, 1932, 68–90.

⁵ Széchenyi István, *Hitel*. Hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/index.htm>

⁶ Kölcsey Ferenc, *Nemzeti hagyományok*. Hozzáférés: <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/01.htm>

Jánost, aki szerint „fejlődésünk oly sajátlan és hazug, hogy benne háládatos előmenetel éppen nem található”. Keserves tapasztalat, ám Ady konklúziójánál nincs sötétebb: „ezt a népet már megölték, testében, lelkében, itt nincs föltámadás, de belenyugodni sem lehet, én nem nyugodhatok bele” – mondja a poharak nehéz terhét tartó asztal mellett Fülep Lajosnak egy rémlátó éjszakán. Korroborija ennek megfelelően kétségbeesett vízió egy új nép létrehozásáról a magyarság és a zsidóság közreműködésével. Ugyan miért juthat ilyesmi az eszébe? Itt a magyarázat: „A mi atyáink, akik talán még így-úgy magyarok lehettek, elfelejtették megcsinálni a magyarságot. Magyarság régen nincs már, ami van, az csak pars negativa, amely avval különbözik a jól megrajzolódott fajtáktól, ami neki nincs. Egyetlenünk, ami a mienk és életjelünk volna, a nyelvünk is dadogó, megrekedt nyelv. Ez a nyelv olyan régóta készülődik s úgy megkésett, megszedült, megbénult, hogy most már sose készül el. Kultúrát végre is csak azok csinálnak, akik olyan nyugtalanok, hogy nekik az egész föld kevés. Az utolsó ilyen magyarokat azonban már Ottó császár – ő volt-e csakugyan? – megcsönkította a Lech mezején.”⁷ No, ebben bizonyosan téved... A végletes fogalmazás jó az érzelmek és a veszélyérzés felkeltésére, kevésbé alkalmas a valóságos történések leírására.

Babits Mihály sokkal higgadtabb és meggondoltabb volt – tudniillik Adyhoz képest. Büszke öntudat kérdésében azonban kevéssel marad el tőle. „Én még egy régi, szellemibb korból jöttem – mondja szívre szorított kézzel *A tömeg és a nemzet*

című vallomásában –, mely előtt a legszentebb kapocs a nemzet kapcsa volt, szellemi kötelék. Ez a kor megveti a szellemet, s megveti a szellemi kapcsokat. Rosszul ismeri ezt a szomorú XX. századot, aki a »nacionálizmus korának« nevezi. A nacionálizmus kora a liberális XIX. század volt, ez alkotta meg a modern nemzeti közösségeket, éppen azért, hogy különböző elemeiket egyenlő jogok birtokosaivá s közös kultúra és hagyomány részeseivé tette. A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsokat; kedvesebb neki a testi kötelék, amit a faj jelent, vagy az érdekközösség, amit az osztály képvisel. Így destruálja, nemzeti jelszók alatt, magát a nemzet elvét.” Feltárja a veszteséget, majd megnevezi előidézőjét: „A tömeg nem ugyanaz, mint a nemzet. A nemzet néha csak egy-két emberben él, míg az utcán ezren is ordítanak. Volt idő, hogy a magyar nemzet is csak egy-két emberben élt. Máskor elrejtőzött, tanulószobákban és parasztgunyhókban. A nemzet a lélek, a tömeg csak a test. Sajnos, a test uralmának korát éljük, a »tömegek lázadásának« korát. A modern politika nagy dilemmája éppen ebben van. Ki fogja visszaállítani a szellemnek régi tekintélyét a tömeg előtt? Ki bírja rá a sokakat, hogy hallgassanak a józan kevesekre? Ijesztő paradoxona a demokráciának! Amit csak a mélyebb s komolyabb kultúra oldhat meg, hogy jóvátegye a tömegműveltség és félműveltség szörnyű vétkeit.”⁸

S van valaki már új századunkból, aki elégedetlen és folyton kérdez. Az idős Csoóri Sándor ő, aki persze már az 1960-as évektől igyekezett közelíteni egymáshoz a felismert és

⁷ Ady Endre, *Korrobori*. Hozzáférés: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00350/10556.htm>

⁸ Babits Mihály, *A tömeg és a nemzet*. Hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/05200/05258/html/>

a kimondott igazságokat. A rendszer-váltásban való mélységes csalódása azonban felülírta korábbi várakozását, hogy majd kimennek az oroszok, s a demokratikus átalakulással párhuzamosan elkövetkezik a nemzeti újjászületés kora is. Bár saját szóhasználata szerint csupán „forgácsokat” szór a földre mondataival, ám felettébb kemény tölgyből vannak azok. Nem árnyal, kijelent: „a magyar szellemi élet, sajnos, már rég nincs ihletett állapotban”,⁹ illetve 1956 óta kiveszett belőlünk a nemzet erőforrása, a közös ihlet.

Szellemi realitások. Mi az, ami elveszett, s komorságba borította eleink elméjét? Babits már kimondta tulajdonképpen: a nemzeti szellem.

Ez bizony első hallásra is súlyos és tragikus állapotnak tűnik. De milyen pislákoló lámpa körül kering a pusztulástudat éjjeli lepkéje? Mi ez a szellem?

Hegel a szellemről azt állította, hogy alatta az önmagunkról való tudásnak azt a módját értjük, amelyben tudatosul bennünk, hogy valamilyen módon azonosak vagyunk a realitás egészével. A szellem természetesen abszolút, ám részesedünk belőle. Az önmagától elidegenedett szellem – melynek következményei vagyunk mindannyian – önmagához visszatérő útja a történelemben követhető nyomon. A történelemben nyilvánul meg hát a transzcendens lényegi, ami maga a dialektikusan fejlődő szellem. Megvilágító formái a szellemnek a népek és nemzetek, ezeknek különös esszenciájuk van, amely sorsukban megnyilvánul. Az idealista filozófus, Fichte a német nemzethez címzett

beszédeiben arról elmélkedett, hogy a történelem előrelendítése egy nemzettől várható, amelyet nem más, egy közös nyelv tesz nemzetté. A nyelv által, véleménye szerint, egy nép tudása szólal meg, s ez a megszólalás szükségszerűen magában hordja közösségük történetét és tapasztalát. A nemzeti gondolatot a nyelvre alapozta, s azt tartotta felőle, hogy olyan hatalmat képvisel, amely többre képes, mint amennyire az egyes beszélők saját erejükből képesek lennének. A nyelv terméke a kultúra, mely a nemzet alapvető alkotása, a nép kötőanyaga, az állam működésének elsődleges célja. A kultúra lényege szerint identitást hoz létre. Fichte amondó volt, hogy a népek között a lényeges különbség valójában nyelvi természetű. A kérdés csak az, megtartották-e saját nyelvüket, vagy idegenre cserélték. S hát, jó németként hitte, hogy a német felsőbbrendű nyelv, mert eredetisége csak a görögéhez mérhető. S a nyelvnek, általa a népnek küldetése van: a szellemi világuralom – mi más. Kortársa, a megengedőbb Herder elismerte, hogy minden nemzet egyedülálló, nyelvében gyökerező kultúrával rendelkezik, létjogosultságuk azonos tehát. A nép és a nemzet organikus fejlődés eredménye, olyan, akár egy család – állította. Belső rokonságuk a nyelvben és a hagyományokban gyökerezik. Elméleti rendszere lineáris: a természet családokat nevel, a legtermészetesebb állam egy nép, a maga eltéveszthetetlen nemzetkarakterével. S mivel az embert saját kultúrája elkötelezetté teszi, s mindenki a népében gyökerezik, a nemzetek értékei és eszményei mások és mások.

⁹ Csoóri Sándor, *Forgácsok a földön VIII.* in: *Forgácsok a földön*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2001, 43.

A magyar felvilágosodás és a romantika nemzettudatának elméleti magja német eredetű. Tőlük vettük át azt a sajátosan kétarcú felfogást, amely a nemzetfogalomba az odatarozás, az önállóság, a befelé irányuló gondolkodás romantikáját ötvözte a német idealizmus historicizmusával, fejlődéselvű gondolkodásával. A nemzet egyszerre lehetett magasztos önelv és -cél, illetve érezhette vissza-visszatérően késésben magát, majd rögzülhetett benne az áldozati szerep. Cselekvő és szenvedő. A nemzet alany is és tárgy is. Még ha csak az lenne! A modalitás minden pozíciójában értelmezhető: jelző – de még milyen! –, határozó, módosítószó, kötőszó – de mindenekelőtt állítmány. Valahogyan így: az igazság, a jó, a szép a nemzet.

Nemzeti eszmélkedésünk idegen teoretikus forrásaival, felfogásom szerint, nincs semmi gond. A modern nemzetté válás általános európai jelenség volt annak idején. Nemzetképünk összetettsége természetesen viseli magán a kor érintését. Kialakulásában szerepe van a külső kényszernek is. Fejlődésében ezért is üti fel minduntalan fejét a konfliktus az eredetiség és a mintakövetés, az utánzás kérdésében. Csupán egy példát hozok a szemléltetés kedvéért az utóbbiból eredő frusztrációra. Riedl Frigyes, századvégi-századelős irodalomtörténész tartotta fontosnak kiemelni: „A mai európai művelődés óriás erejű áramlatával szemben, nemzeti önálló osztályrészünket csak egy módon biztosíthatjuk és fejleszthetjük: ha mennél többet tanulunk a külföldtől. Az önállóság ma tanultságot tesz fel.”¹⁰ Tör-

ténelmünk bizonyos időszakaira igaz lehet a külföldi norma követésének kényszerítettsége, a tanultság evidenciájáról meg felesleges beszélni. Mindenesetre, dacára az eredeti elméleti originalitás hiányának, nagy kultúra birtokában tudhatjuk magunkat.

Mit gondoltak eleink a nemzet szempontjából nélkülözhetetlen szellemről?

Először is voltak, akik a szellemet kizárólagos nemzetalkotó elemként ismerték el.

Joó Tibor, a múlt század első fele – elfeledett – szellemtörténésének láttelepe – *A magyar nemzeteszme* – egészen különös, mellbevágó. Szerinte a nemzet ideálisan előbb létezett, mint a reális közösség megalakult. Úgy látja: „A nemzetállam és a nép-nemzet fikciója vészthozó az egész emberiségre, de különösen végzetes volt reánk nézve. Amikor a nemzet mibenlétét eloldották a szellemtől és életformától, s hozzákötötték a származáshoz, nyelvhez, népiséghez, a magyar nemzetnek, mely szellem és életforma által különböző származású, nyelvű, népiségű elemeket egyesített, szükségszerűen szét kellett robbannia.”¹¹ A kortárs nemzetfelfogást abban találta tévelygőnek, hogy a közös származásban, nyelvben, hazában, államban, kultúrában és sorsban látja azokat a tényezőket, melyek a nemzetet alkotják. A nemzet mivoltát ilyen külső, tárgyi vonásokban értették – s ez teljes tévedés. Ellenben a Szent István-i nemzeteszme és a nyugati nemzeteszme küzdelme a magyar nacionalizmus története. A nemzeti szellem fundamentális tartalma a

¹⁰ Riedl Frigyes, *A magyar irodalom főirányai* (1896), in: *A magyar kritika évszázadai. Irányok. Romantika, népiesség, pozitívizmus*, szerk. Sőtér István, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 242–243.

¹¹ Joó Tibor, *A magyar nemzeteszme*, Budapest, 1939, 101–102.

hun leszármazási tudat, a dicső múlt. Egészen 1849-ig a magyar hivatás a keresztény béke biztosítása a kereszténység keleti határán, a szent hit terjesztése és a keresztény Európa védelme volt. Addig a nemzet szellemi közegben élt: hagyományban és hivatástudatban, s az ezeken alapuló önérzetben, az uralom örökségében. A szabadságharc bukásával véget ért a Gens Hungarica, egy ezeréves nemzet és birodalom. Helyét a nyugati nacionalizmus és nemzettudat formái vették át. Ahogyan drámaian mérleget von: a fejlődés elvált az ősi alapoktól.

Ez a nyugati modell közismerten kettős gyökerű. Beleértjük a politikai és a kulturális oldalát is. Egyrészt ott voltak a rousseau-i elvek a társadalom morális közösségéről, a szuverenitásnak a népfelség elvén nyugvásáról, a társadalmat összetartó hagyományokról és az állam politikai intézményeiről. Ebben a jelentéskörben a nemzet politikai fogantatású eszme, s a nemzetet azonos jogú polgárai alkotják. Másik oldalról ott a herderi elv a nemzetek nyelvi és kulturális közösségéről. A modern nemzetállamok ezeken a tartóoszlopokon nyugodtak. Első számú legitimitációjukat a nemzeti gondolkodás adta, s a közakarát igazolta a hatalmat. A nemzeti jelleg ki- és beteljesítése küldetést adott, fejlődési úttá vált. Az ideológiai törés azonban már viszonylag korán, a XIX. század második felében megjelent. Már Nietzsche hangot adott észrevételének, mely szerint a nemzetek inkább ember által megalkotottak, mint természetes alakulatok. Ernest Renan nyíltan kijelentette, hogy a nemzet nem transzcendens adottság. Sokkal inkább esetleges történelmi körülményeknek köszönhetik létüket,

s fennállásuk egy közösség akaratától függ. S ahogy arról felidézett munkájában egyébként részletesen Joó Tibor is szól, azonosító, lényegi ismérvei felettlébb szubjektívák. (A nyelv, a származás, a közös sors és haza, az államközösség összességükben sem merítik ki a nemzet fogalomkörét.) Következésképpen a nemzeti identitás sem más, mint megalkotott konstrukció, célirányzott múltteremtés. A romantikus nemzetállamok igyekezete arra irányult, hogy a közös történelemkép, az államnyelv és a közös küldetés, vagyis a konszenzusos érték, érdek és kulturális tudat segítségével a belső homogenitás mellett garantálhassák külső szuverenitásukat.

S ha csak egy futó pillantást vetünk is a nemzeti tudat kezdeti hazai formáira, nyilvánvaló bizonyítékai hatására. Kazinczy Ferenc 1808-as tübingai pályaművében a nemzeti öntudat és büszkeség alapját a saját nyelvben, ruhában (!), erkölcsben és alkotmányban jelöli meg. Mindamellett, hogy lelkében még ott él a régi nemzeti hivatás emléke, hiszen arról sem feledkezik meg, hogy a magyarság szellemi nemzeti „fiziognómiájával” a vitézséget és a nagylelkűséget tévessze össze. Kölcsey német minták után arról értekezik, hogy minden nemzetet „saját nyelv, saját szokások, saját ősek, saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé s választanak el egymástól”.¹² Amit lényegi valónknak tartunk, azt az emlékezet teszi egésszé, folyamatossá és gazdagabbá. Nem lehet ez másképpen, mert a hagyományból sarjad a szellem, amely a nemzetet „együvé köti”, s ennek meghatározott iránya van. A haza, a nemzet és a nyelv elvá-

¹² Kölcsey Ferenc, *Nemzeti hagyományok*

laszthatatlanná váltak. A kor lexikona, a *Közhasznú Esmeretek Tára* úgy definiálta a nemzetet, hogy azt egyeredetű, egynyelvű s egyjogú emberek összességének tételezte. Hozzátette: „Akinak a nemzeti nyelv nem tulajdona, az nem tagja a nemzetnek.”¹³ Ugyanakkor a rendi idők szellemiségét némileg konzerválva leszögezi, hogy a nép különböztesse meg a nemzettől, hiszen előbbi csak a lakosok összessége.

Hiszen a nemzet minőségileg más dolog. Széchenyi a nemzet szellemi-erkölcsi tartalmáról írt ihletett sorokat, s ennek lényegét az „erény”-ben mutatta meg. Részesei csak a nemzet „jobbjai” lehetnek, mivel az embert próbáló feladat, s egyre magasabb fokon kell gyakorolni. Ismerjük a jelmondatot: „Magyar nem volt, hanem lesz!” A nemzeti mivolt nem adottság vagy készen kapott állapot, hanem megvalósítandó eszme – s ez lényegében azonos a tiszta és egyetemes örök emberi esszenciával. Szóhasználatában a „nemzetiség” kiteljesedése magában foglalja az önmeghaladás szükségességét is: a nemzetinek egyetemes emberivé emelkedését. A szellemi emelkedés kívánalma a kulturális gazdagság és nívó követelményét hordozza magában. „Csak úgy remélünk ránk és utódainkra nézve üdvöt, ha szellemi alapon nyugszik jelenünk és jövődünk, ha szellemi alapokon emelkedik anyagi kiképzésünk, és nem viszont”¹⁴ – régi hivatkozási alapja ez a magyar kulturális nemzet-tudatnak. S mily harmonikusan rezonál erre a nagy magyar meggyőződés-

se, mely szerint szellemünk lényege: a szabadság.

Eötvös József épp e kettős fogalmi rendszerről szólva üzeni Széchenyinek 1841-ben: „S ha e kettő között kellene választanunk, ha alkotmányos szabadságunk vagy nemzetiségünk közül egyet fel kellene áldoznunk, hogy a másikat megtarthassuk: mint tisztelt gróf úr, mi sem kételkednénk, s nemzetiségünkhöz ragaszkodva lemondanánk mindenről, azon erős meggyőződéssel, hogy míg az megmaradt, a szabadság örökre veszve nem lehet. Nemzetiségünk fenntartása az első, legfőbb tekintet, melynél magasabbat nem ösmerünk [...] oly kis nép, mint a magyar, körülveve annyi idegen, sőt ellenséges elemektől, nemzetiségét soha meg nem tartaná, ha vagy tökéletes műveletlenség által minden külső befolyástól megőrizve nem vala, vagy ha a műveltségnek oly fokára nem lépett, amely által e befolyásnak ellenállhatott.”¹⁵

A nép „felfedezése” a korban az értelmiségnek azon szándékát mutatta, hogy magyar műveltségünket saját, „tiszta” forrásból, a hajdani – s alighanem csak a szép képzelet teremtette – patriarchális családélet emlékezetéből újítsa meg. Ennek az emlékezetnek hordozója a magyar nép. A népiesség nagy propagátora, Erdélyi János szavai szerint: „A népköltészetben a nemzeti autochton szellem öntörvényadó nyilatkozását s törül fakadt eredetiségét ismerjük el. [...] A nemzeti költészet a határozottságot, melyre utalva van, a népi elem által éri el”¹⁶ – így hangzott megfogalmazásában

¹³ Idézi Joó Tibor, i. m., 127.

¹⁴ Széchenyi István, *A Kelet népe*, Pozsony, 1841, 6.

¹⁵ Eötvös József, *Kelet Népe és Pesti Hírlap*, Pest, 1941, 49.

¹⁶ Idézi Kelecsényi Dezső, *Magyar irodalom*, in: *Mi a magyar?*, szerk. Szegfű Gyula, Bp., 1939, 300.

a nemzeti irodalommal levés elve. „A magyar költészet újra érintkezik mindazzal, amitől elszakadt”¹⁷ – írta ekkor Gyulai Pál, a nemzeti klasszicizmus legfőbb szószólója. A népiesség – dacára annak, hogy erősen idealizált és megrostált formában emelkedett be a magasműveltségbe, a nemzetibe – mutatja azt az irányt, amely a szellemi meghatározottságot a sajátos magyaros művelődés irányába mozdította el.

Egészen a második világháborúig élt ugyanakkor az ahistorikus elitista szellemi nemzet képzete. Babits fentiekben már idézett munkájában olvasható: „Minálunk Magyarországon azonban a korszellem mögött, s attól túlkialtva, de meg nem fojtva, él egy másik szellem is, mely nem függ a korszellemtől! Ez a magyarság régi, nemes és keresztény szelleme, mely már Szent István korában hátat fordított a barbárságnak, szakított a pogány törzsérettel, s asszimilálni kezdte az idegent. Ez a szellem adta meg az európai Magyarország erkölcsi erejét s életlehetőségét a művelt népek közt. Keleti jellemünk s nyugati kultúránk találkozott ebben a szellemben, becsületes lovagiasság s belátó okosság. A szabadság pogány szeretete egyesült a béke és igazság krisztusi hitével! Hogy megszüljék többek közt a magyar jogérzetet, mely nemzetünk egyik büszkesége. [...] Nem kell alkalmazkodnom a körülményekhez – de nem is szabad! Író vagyok, a szellem embere. A cselekvés rabszolgái evickéljenek kis kényszerek között, segítsenek magukon s pártjaikon, ahogy tudnak. Az én szolgálatom: megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni, hogy az igazság szelleme elavuljon. A kezdődő

barbárság lármája közt ébren tartani a lelkiismeret sajgó nyugtalanságát. Megóvni egy jobb idő számára az emberiesség megvetett eszméit, a szellem és szabadság tiszteletét. Ezek a nemzet igazi szentségei. Ha őket az áradat prédájául engedjük, micsonda anyagi előny vigasztalhat? Akkor többé talán nem is nemzet a nemzet. (Csak tömeg vagy állam.) S minden bizonnyal nem magyar a magyar!”¹⁸ S bátran idesorolhatjuk Ravasz László állásfoglalását, melyet a Szekfű Gyula szerkesztette, 1939-es *Mi a magyar?* antológiában tett egyértelművé. A magyarság mibenlétéről ezt közli: „...a magyarság nemcsak állapot, hanem feladat is, nemcsak olyasvalami, ami létezik, hanem olyasvalami is, aminek lennie kell. A magyarságnak is alaptörvénye az, hogy legyen.” Felállítja a magyarság normáját is: „magyarság az irodalomban, a művészetben, tudományban, egyszóval az öncélú értékmegvalósítás terén nem anyagi, tárgyi alkatelem, hanem egy becsülő viszonyulás a magyarsághoz, mint értékes szellemiséghez. Az irodalmi, művészeti és tudományos alkotást magyarrá egy bizonyos lelkesítés teszi, amely magában a műben vagy szerzőjében, illetve a kettő összefüggésében rejtőzködik, és onnan sugárzik széjjel. [...] a magyarság nemcsak valóság és érték, tény és szabály, hanem ezenkívül még hivatás, küldetés is. Minden magyar emberre áll pl. az a kötelesség, hogy minél jobb magyar legyen. A magyarság akkor lesz teljessé, ha minél tisztább öntudattal és minél nemesebb erkölcsiséggel párosul. A magyarság a tiszta szellem és jó akarat úgy, amint ennek a népnek természeti, szellemi és történelmi egyénisé-

¹⁷ Idézi Kelecsényi Dezső, *Magyar irodalom*, in: *Mi a magyar?*, i. m., 300.

¹⁸ Babits Mihály, *A tömeg és a nemzet*.

gében megjelenik mint tény és megvalósul mint érték.”¹⁹ Horváth János irodalomtudós ezt a nemzeteszmet transzponálja a magyar irodalom mi voltának leírásába. Konklúziója szerint az irodalom története és az irodalmi tudat története végső soron a változó formák és történelmi kondíciók egy lényegi azonosságban való megnyilvánulásai, egy közös lelki formában harmonizálnak, az erkölcsi közösség az erkölcsi műveltség formáiban.

A nép mint kultúraújító elem a népi mozgalomban jelentkezett újra. Németh László érzékenysége a népi és a nemzeti kultúrát szinonimákká tette. Pátosza a szellem nemzetalkotó hatalma mellett érvel, akként, hogy immár a kultúrát és a szellemet szoros összetartozásukban nézi. „A szellem becsületessége: hűség önmagához; tehát magunk és őseink múltjához” – írja, s továbbmegy. A „sorsnéző műveltség” – ez akasztotta a magyar szellemet a „mítosz emlíőre”. Valamint: „A magyar szellem a maga törvényei szerint minősít.” „Nagy szellemi tünevény többnyire ott támad, ahol valami nyers, gazdag és viszonylag alakatlan: egy ősi formáló elvvel érintkezésbe kerül.” A korábbi arisztokratikus magyar szellemet magától értetődően terjeszti ki az alsóbb néprétegekre is, de – figyelem! – oly módon, hogy a minőség elvéből jottányit sem enged: „A magyar szellem és a magyar nép egymásra utaltabb, mint bármely nép s szellem: mert itt a szellemet csak a nép s a népet csak a szellem válthatja meg – az emberiségnek.”²⁰ A szellemi beteljesülés nála is az egyetemest veszi célba, ám megújítja a nemzetfo-

galmat, s ennek útja a múlt felé fordulás, ami a népi művelődés teljes jogú elismerését jelenti a jelenben. Illyés Gyula a *Ki a magyar* című esszéjében teszi világossá: „Nemzetté igazán a szellemi gyarapodás tett bennünket.” S folytatja: „Egy-egy népet nem a testi hasonlóság, hanem a közös múlt, a hasonló gond, az egy haza levegője egyesít s választ el egy más múltú és más jelenű néptől. Magyar az, akinek nyelve és esze magyarul forog.” Majd összegez: „Hogy pedig egy nép micsoda fajta, az szintén a szellemben, a nép szellemében és szokásaiban mutatkozik meg.” A népi és a nemzeti megkülönböztetése valójában csak stíluskérdés: „Nálunk a népiesség mint jelző szinte pleonazmus. Népiesség annyi, mint magyarság. Az a magyarság, melynek álomképe a legjobbaink képzeletében élt, akik közben a legjobb európaiak is voltak”²¹ – így Illyés. A nemzeti szellem korábbi etnikumokfölköttségét elcseréli az etnikailag kötöttért – s nem botlik elvi akadályba: a magyarság megtestesítője és szellemének hordozója a magyar nép. Sorakozzon utánuk követőjük, Csoóri! Számára a közéleti cselekvés értelme a nemzet megteremtése és boldogulásának segítése. Eseményei a kulturális és szellemi hagyományból származnak, s érvényre juttatásuk a nemzeti erkölcsi hitvallás érdekében történik. Ahogyan *A kőtáblák erejében* írja – beszédes címválasztás! –: „minden népnek, nemzetnek szüksége van olyan törvényre, mely a lelke legmélyére húzódik le, és szinte mitologikus erővel onnan irányítja életre sorsdöntő pillanataiban”.²² A nemzet

¹⁹ Ravasz László, *A magyarság*, in: *Mi a magyar?*, i. m., 33–35.

²⁰ Németh László, *Kisebbségben*, i. m., 473; 482.

²¹ Illyés Gyula, *Magyarok*. Hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/02500/02522/02522.htm>

²² Csoóri Sándor, *A kőtáblák ereje*, in: *Forgácsok a földön*. i. m., 173.

a természetes létezés megnevezése. Kulturális, egzisztenciális otthon és morális imperatívusz, illetve szellemi távlat, az öntapasztalás és önértés magától értetődő dimenziója. Magyarország sorsa úgy alakult, hogy „hazát és nemzetet megőrizni csakis a szellem világában lehetett”. S van még egy hanyagolhatatlan körülmény: „A nemzet önálló egyéniség, fölismerhető, azonosítható sajátosságokkal bír. Lelke is csak egy lehet: amiből stílusa, eredetisége származik, csakis egyetlen tűzmagból sistereghet elő.”²³

Az egységképzet Csoórinál a nemzet fogalmának sine qua nonja, csak mint önálló entitás értelmezhető számára. Szekfű Gyula jóval korábbi felismerése azonban a nemzeti mivolt egy figyelmen kívül hagyhatatlan sajátosságára ébreszt rá: „Magyar jellemtörténetünkben nem hihetjük, hogy mielőtt a népek tarkasága kibontakozott volna, mielőtt az egyes embercsoportok az ő saját külön természeti és történeti környezetükbe bekerültek volna, ezen differenciálódás előtt is lehetett volna akármely embercsoportnak, népnek is külön jellege. Azaz a népi jelleg nem örök.” Továbbá: „Amint a mai magyar élet sok egyéb megnyilvánulása, látszólag ősi örökség, csak a XVI–XVIII. században lépett a török hódoltságtól elpusztított régi helyébe, így a nagy paraszt városok, a tanyai élet, a Hortobágy pusztája, a népművészet hímzései és ruhadivatja, városaink mai, barokkos formái, hasonlóképp lényeges átalakuláson ment át a népi jelleg is. Egységes nemzeti lélek ezóta lesz ritkán megvalósuló jámbor kívánsággá, s a ténylegesen megnyilatkozó tulajdonságok ezóta válnak

kettősekké, alkalmat adva a hegeli dialektikán felnőtt teoretikusoknak, hogy hatásos ellentétpárokat fedezzenek fel a korábban egységes jellemben.”²⁴ Íme az egység illúziójának, a múlt problémátlan eszményítésének történelmi cáfolata.

Valami megint elveszett: a relativitás világa. Németh László a hatvanas évek közepén elevenítette fel ismét régi gondolatát: a magyar irodalmat kezdi felváltani a magyar nyelvű irodalom. A magyar és a magyar nyelvű közötti jelentésbeli differencia nyilván nem származásbeli vagy politikai megkülönböztetésről szól, ellenben sokkal lényegibb: irodalmunk szelleme – melynek tüzét a népi írók szították újra – veszett el már megint. De erről esetünkben nem az „asszimilánsok”, a „hígmagyarok” tehetnek – ahogyan korábban ők voltak a felelősök Németh számára. Nem a liberálisok, nem a „titkos háttérhatalom”, s nem is a „konzumidióta” – a maiak kedvéért. Hanem a történelem egyik részről, a kulturális transzformációk a másiktól.

Mi veszett el újra? Az összefüggő folyamatosság és az egység víziója. A művelődésbe menekített nemzeti szellem.

Kelecsényi Dezső a lényegre tapint rá, mikor ezt írta a *Mi a magyar?*-ban: „Nagyság csak a múltban található. A keletre-nyugatra, égre-földre egyszerűre néző magyarban nem pusztán a testvértelenség tétovasága rejlik. Nagyon is jól tudja, hogy mit keres. A múltat keresi. És amikor a szükség úgy hozza, az irodalom meg is találja neki.”²⁵ A múltba vetett bizodalom

²³ Csoóri Sándor. *Forgácsok a földön IV.*, in: *Forgácsok a földön*, i. m., 25.

²⁴ Szekfű Gyula, *A magyar jellem történetünkben*, in: *Mi a magyar?*, i. m., 491.

²⁵ Kelecsényi Dezső, *Magyar irodalom*, i. m., 318.

veszett el, a hit, hogy a saját hagyományból a jelen mindig életrevaló impulzusokat kaphat, hogy a jelen és a jövő a múlt egyenes következménye. Németh László metaforákba csomagolt igénye, hogy a régiség, az értékek bölcsőjeként és örök eligazítóként látott magyar (irodalmi) műveltség és ősi szellem követhesse és irányíthassa nemcsak jelen ideje kulturális tudatát, hanem a politikai nemzet sorsát is, az irracionalitás messzeségébe távolodott. A sors és a műveltség szoros egysége a hagyományszakadást jelölte meg visszatérően a nemzet helyzetét mérlegre tevők előtt, mint a hanyatlás okát. A jelentől elválasztott múlt volt a meritőedénye a magyar eredetiségnek, s az ebből következő fennmaradásnak. A jelentől elválasztott múlt a múlt erkölcsileg, tehát kritikán túli eszmei tartomány, ám nem volt elválasztott a kereső szándék számára. Megoldást kínált, muníciót adott a jelen gondjaira. Pontosan ez volt a romantikus-modern nemzetszemlélet egyik azonosítója: a múlt elfeledett tartalmainak felelevenítése által az aktualitás tekintélyelvű alakításának lehetőségé. Az egységesnek és megszakítatlan fejlődésvonalatúnak, a küldetés beteljesítése felé való szakadatlan mozgásúnak elismert nemzeti múlt autoritása kevésbé volt sérülékeny. A második világháború utáni Magyarországon a nemzettudatban bekövetkezett kataklizma azonban immár a saját hagyománytól való elhatároltság fundamentális érzését erősítette meg. Nemcsak a nemzetfogalom korábbi értelmezhetőségei, hanem egyáltalán a nemzet pusztá léte vált kérdésessé. A múlt elvesztette hatalmát, az új

kommunista nemzetköziségi ideológia eltörölni akarta.

A szituáció megértését elősegítheti két Hegel-idézet. A Németh László-i kritikának fundamentuma lehetett az első: „Ha [...] a művészi szellem lényegesen más, mint az, amely az ábrázolt nemzeti valóságnak és tettnek létet adott, ezáltal hasadás jön létre, amely mindjárt mint meg nem felelő és zavaró lép elénk.”²⁶ A másik a konzekvenciák levonására ösztönöz: „Ha a filozófia szürkét szürkébe fest, akkor az élet egy alakja megöregedett, s szürkével szürkébe meg nem fiatalítható, hanem csak megismerhető. Minerva baglya csak a beálló alkonyal kezdi meg röptét.”²⁷ S nem fog kint és bent egeret, fűzhető hozzá némi malíciával. Ha elvész a szellemi tartalom vitalitása – ahogyan azt Kölcsey idejekorán tanította –, a nemzeti szellem a leíró és megismerő reflexió tárgyává válik. A nemzeti művelődés vizsgálati instrumentum lesz, ahol a két legilletékesebb fórum a tudomány és a művészet. A nemzeti szellem sokkal inkább azonosítható tárgyként, mint éltető energiaként. A nemzet olyan szerepbe kényszerült, mint a folklór. Nem élő hagyomány már, de mégis jelen van: a színpadon, motívumként, érvként vagy hivatkozási pontként.

A mai és a régi magyarság közötti elválasztó vonal a szellemről való tudás elvesztése. Hol a határvonal? Meglehet, a népi mozgalom, illetve 1956 pár forradalmi napja volt a nemzeti szellem utolsó fellángolása. Talán pislákol még a nyolcvanas évek reformértelmiségében, az ún. „népi-nemzeti” ellenzék szerveződésében. Abból az időszakból való a szemlél-

²⁶ G. W. F. Hegel, *Esztétikai előadások*, III. kötet, Akadémiai Kiadó, 1980, 258.

²⁷ G. W. F. Hegel, *A jogfilozófia alapvonalai*. Előszó. Idézi pl. Hannes Böhringer, *Hegel*. Hozzáférés: http://www.c3.hu/~tillmann/forditasok/bohringer_mi_a_filozofia/hegel.htm

tető eset: az író, később politikus Csengey Dénes és az esztéta Balassa Péter levélváltása.²⁸ A maga nemében különös rekvizitum: félreértésre félreértés a válasz. Az igazán fontos éppen a félreértések mélyén ható előítélet, melyet meghaladni kívánnak az eszmét cserélő felek. Csengey a szellemi élet kettéosztottságáról ír, „misztikus frontvonalról”, melynek mibenlétét csak körülírja, ám lappangó lényegi magját a felszínre hozná. Balassa személyéhez egy történelmi-társadalmi kötődéseitől megszabadított, esztétikai természetű szabadságfelfogást tulajdonít. Önmagát ezzel szemben az élményei közé kényszerített embernek látja, aki az élet önfeledt átélése akadályainak leküzdése miatt a szabadság kényszerét kénytelen átélni. Cselekvése, a csonkaságokkal való szembenézés „egy világfolyamatokban alakuló nemzet történetének pillanatnyi állása”. Igénye van a politikának a társadalom számára való visszafoglalására. Míg levele címzettjének szabadságpedagógiáját gyökeretlennek tartja, addig szembeállítja a magáéval, a gyökeressel, amely a kultúra birtoklásának jogát elvenné az elnyomó politikától. Mindazonáltal közös érintkezési felületet is megenged kettőjük között: „Az irányok sokfélék, a tartás közös: a kétségbeesés méltósága.” Balassa válaszában rávilágít Csengey szóhasználatának baljós akusztikájára. A „gyökerességet” eufemizmusnak tartja: valójában a magyarságról, a magyarságtudatról vitáznak ők. A két „frontban” a népi-urbanus ellentét feléledését gyanítja. Ezt az ellentétet elutasította, virtuálisnak és manipulatívnek bélyegezte. „A másik Magyarországhoz tartozom, a szellemihez”, írta öntudatosan, s tisztázta,

hogyan számára a magyarság szellemi-érzelmi egység, az emberi méltóság közege. Elutasította a befelé forduló, monolit gondolkodást, a nemzet szekularizált vallásként való felfogását. Magyarok lenni önismereti, önkritikus folyamat, rögzítette. Csengey viszontválaszában visszautasította a gyökerességnek ezt a kontextusát. A nemzet szellemi tartalma mindkét fél számára természetesen kulturális, így részben esztétikai és etikai természetű. Innen ered méltóságuk. Ebben a kázusban a nemzetfelfogások még alig különülnek el. Balassa szellemi Magyarországa etnikailag lazán kötött, közelebb áll a nemzetet kizárólag szellemi-művelődési valóságként értő beállítódáshoz, míg Csengey a népiek gondolkodásának örököse. A szellem azonban a hatalmi önkény elnyomása alatt állt. Kiszabadítása közös erkölcsi feladat volt, az onnan való továbblépés azonban már konfliktusok forrása lett. Az etnikai ragaszkodás elutasítása, majd a nemzeti arcukat anakronisztikussá nyilvánítása követte. Mint ha új kiadásban – mutatis mutandis – a felvilágosodás kozmopolitizmusa került volna szembe a romantikus nemzeteszmeivel a kilencvenes évek Magyarországon. A nyugati minta követése, a globális politikai, pénzügyi, gazdasági és kulturális struktúrákhoz való feltétlen csatlakozás akarása egyrészt, a szuverén nemzetállam megalapítása a másik oldalról.

Az államiság kérdése – a kulturális nemzettudat válsága mellett – bizonyosan a legfontosabb kérdése ma hazánkknak.

A XIX. században is az volt, igaz, egészen más okokból. A romantikus nemzeteszmeék, kivált a népszuverenitás elve – leegyszerűsítve: minden

²⁸ Csengey Dénes, *A kétségbeesés méltósága*, Magvető Kiadó, Bp., 1988.

nemzet önálló államra jogosult –, létben veszélyeztették a soknemzetiségű Magyar Királyságot. Széchenyi meghasonlásában is döntő szerepe volt az ország végzetét sejtő látomásainak. Éppen emiatt az államhatalmat ki akarta venni a nemzeti eszköztárból. A modern nacionalizmus és a vegyes lakosságú állam ellentétét akképpen akarta orvosolni, hogy elutasította a szuverén magyar államiságot, vagyis az államot semlegesíteni akarta nemzetileg. Ezért is öntötte szép szavakba, hogy az alkotmányos függetlenség a szellemi lényegünk – a kettő nem ugyanaz! Hasonlóan látta a kérdést Eötvös is, aki szintén azt hangoztatta, hogy szét kell választani a nemzetet és az államot. Találmánya az önkormányzás elve volt, azaz az egyéni szabadság elvének erkölcsi egyéniségre való alkalmazása az egyes nemzetek önkifejtésének szabadságát szolgálta. A Deák Ferenc-i tekintély égisze alatt megszületett 1868-as, nemzetiségekről szóló törvény látszólag megoldotta a problémát: az állami egység védelmét, a nemzetiségek szabad nyelvhasználatát és egyesülési lehetőségeit egyaránt szem előtt tartotta. Az etnikumok feletti egységes politikai nemzet fenntarthatósága azonban illúzióknak bizonyult. Már a trianoni országvesztés után, a második világháború fenyegető árnyékában érvelt például Joó Tibor amellett, hogy a régít váltó új nemzeteszme a felvilágosodásra – konkrétan II. József rendeleteire – volt ellenhatás, s később a nemzeti szellem külső jegyeinek védelmére korlátozódott. Mivel a nemzeti gondolat az uralkodó, az állam ellenében fejlődött ki, alapvetően különbözött a nyugati típusútól, hiszen ott az állam, az uralkodó hasz-

nálta fel céljaira. Meglátása volt, hogy a népnemzet és a nemzetállam elvei szükségszerűen vezetnek konfliktusokhoz és háborúkhöz. „Csakis annak az elvnek az elfogadása segíthet, ami a vallásháborúnak is véget vett: a szétválasztás; állam és egyház szétválasztása után most a nemzet és állam szétválasztása, lényegüknek megfelelően.”²⁹ A nemzet ugyanis független az államtól. (Szegény történelmünk okkal félt a nyílt agressziótól: 1945. március elsején az ostromban szerzett sebesülésbe halt bele...)

S érvek most is szólnak a nemzetállamok ellen. A technológia, a digitalizáció, a pénz és a média uralma idején, az információs társadalomban nincs már relevanciája a korábbi belső homogenizációnak. Az angol közvetítőnyelvként való térhódítása, a szabad tőke-, munkaerő- és eszmeáramlás – mint magasztos elvek – megkérdőjelezi az etnikai egységet. S ott van még a gazdasági, pénzügyi hálózatok globálissá válása, a műveltség és tudásanyag multikulturalitása, a kommersz tömegkultúra totalitása, a fogyasztói szemlélet és az individualizáció fölénye a nyugati világban. Hová lesz ezúton a nyelvi-kulturális nemzeteszmeny? Elvileg e tényezőknek el kellene vezetniük a romantikus nemzetállami felfogások és gyakorlatok végéhez.

A kulturálisan meghatározott, közösségre kiterjeszhető szellemfogalom kiveszése az utilitarista-evolucionista valóságsszimulációból – szimulált, vagyis manipulatív – az individualizmus térnyerését hozta magával, s vele a relativizmus bizonyosságát. A nemzet egyszerre politikai és kulturális-nyelvi fogantatású eszme. Ez utóbbi szorult vissza benne, s vált

²⁹ Joó Tibor, *A magyar nemzeteszme*, i. m., 206.

dominánssá a politikai felfogás, ám módosult jelentésekkel. A nemzeti kultúra látszólag teljes gazdagságban jelen van, de éppen korábbi lényege: szelleme tűnt el belőle. A szellem, mely egyszerre volt azonosító eredet és célképzet. Helyette itt maradt nekünk a pragmatikus, eszközjellegű nemzetfogalom.

Mit jelentsen ez?

A művészet példája segíthet megérteni. Általános trenddé vált, hogy a művészetben és értelmezésében a hangsúly a létrehozóról, a művésztől előbb áthelyeződött a műalkotásra, majd a befogadói aktus vált dominánssá. A művészet ilyenképpen a reá való reflexió eszköze lett: a hozzáfűzött értelmezés, az értékelő elmélet vált fontossá. A viszonyulás a döntő szempont a társadalmi elfogadottság és funkcionalitás kérdésében. Ezzel az analógiával beszélhetünk a nemzetfogalom kommercializálódásáról és politikai eszközzé válásáról. Mindkét tekintetben hat mind az érzelmi, mind az érdekviszonyulás. Ahogyan a művészetéről, úgy a nemzetéről is elmondható, hogy társadalmilag immanenssé vált, vagyis egy adott politikai-szociális-kulturális felépítmény függeléke. Ha erősebben akarok fogalmazni, azt mondom, a mediatisált tudat számára egyre inkább az anakronisztikusnak tetsző politikai és kulturális tudásformák gyűjtőhalmaza. A nemzet oda szorul vissza, ahová az évszázadok alatt felhalmozott tárgyi relikviák, a néprajzi jelleg, az elhagyott paraszti és polgári múlt elhagyott szokásai, instrumentumai: a múzeumba.

Az egységképzetek végéhez érünk. Korábban mindig ott volt a múlt a kontinuitás visszaállítására. Mára a múlt a jelenből érvénytelenítődött: a múlt koherenciája hamisként, illuzórikusként lepleződött le. Ez azért ala-

kulhatott így, mert kopernikuszi fordulat következett be az emlékezetben. A múlt nemhogy létrehozza a jelent, hanem fordítva: ő van kiszolgáltatva a jelennek, annak függvénye. Minden kor egyszerre van jelen, a technológia és a digitalizáció segítségével eltűnnek a térbeli és időbeli távolságok és határok. Minden valóságelem szabadon hozzáférhető, és csak egymáshoz viszonyul, kapcsolatuk mellérendelő. A variációk száma végtelen, s nincs megkötöttség. A realitás szimulálható, minden viszonylagos. Eltűntek a tradicionális tekintélyek. A nemzeti múlt nagy elbeszélései elbizonytalanodtak, szinte önkényesen alakíthatóvá váltak. Minden csak kompiláció és kombináció kérdése, a nemzet is csak fikció, vagy ha nem akarunk ennyire messzire menni, mondjuk azt: történeti tények és közösségi idealizációk variálható alkalmi társulása. Az egységes nemzeteszme darabjaira hullott, alkotóelemeire esett szét. Alkatrészeit, eszköztárát szellemi raktárakban, kiállítóhelyeken őrzik.

Ezt hirdeti a posztmodern relativizmus. Ahol tömegesen elterjed a „légy önmagad”, a „vállald önmagad”, azaz a magába záródó individualitás elve, ott ér véget a kulturális nemzet-tudat. Azért halványodik el, mert immár nem feladat többé. Az önmaguk céljaként egzisztáló emberek nem fogadják már el normának, hogy minél gazdagabban és mélyebben értsék saját kultúrájukat, s általa kövessenek egy közösségi etikát.

Elméleti közelítésben nem az a kérdés, hogy fenntartható-e a modern nemzetállami keret, mert hagyományos értelmében nem tartható fenn. A fogalmak jelentése alaposan átalakult. Ki használná ma a százötven évvel ezelőtti definiálást: az állami szuverenitás nélkülözhetetlen ismér-

vei az önálló pénz-, kül- és hadügy? Miben áll most a nemzetállam meghatározása, mit jelent ma a szuverenitás, amikor jogharmonizációról, közös pénzalapokról, európai ügyészségről, összehangolt energiapolitikáról, multinacionalista konszernekről, atlanti szövetségi rendszerről, európai unióról, összeurópai döntéshozó testületekről szólnak a napjaink? Csupa elméleti felvetés sorakozott itt fel, s velük szemben a nemzeteszme vesztésre áll. Csakhogy a teória ellenében a magát függetlennek mondó, a szabad döntések jogáról lemondani nem akaró, saját kultúráját és identitását védő Magyarország mégis létezik.

A gyakorlat felülírja az elméletet? Még az is megeshet, de van itt még három komponense a kérdéskörnek: a hatalom, az érzelmi viszonyulás és az etikai készítés problémája.

Nemzet: a transzcendencia kikapuja? Mennyire harmonikus állapothoz vezethetne, ha megnyugodva állapíthatnánk meg, hogy él és virágzik a magyar politikai és kulturális nemzeteszme is! De másként van. A politikai nemzet reális valóság, a kulturális viszont rohamtempóban virtualizálódik. Tömegdemokráciában és tömegkultúrában szinte esélytelen, hogy társadalmi formálóerővé váljék: a minőségelv szemben a mennyiség uralmával – egyoldalú küzdelem. Hibernálódott állapotából alkalmanként természetesen kimozdítható, egyszeri használatra felmelegíthető, de a kulturális nemzettudat már csak kevesek ügye. Vita tárgya lehet, hogy volt-e ez valaha másként, vagy mindig is

eszmei jellegű, kisebbségi természetű volt, csak korábban nagyobb politikai és társadalmi presztízsnak örvendett. Elég, ha Klebelsberg Kunót citáljuk: „A nemzetek kultúráját, kicsiny és nagy nemzetekét egyaránt három-négyezer ember képviseli. Hogy ez a három-négyezer ember a tudományosságának milyen fokán áll, attól függ, hogy a nemzet milyen helyet foglal el a nagy népek sorozatában.”³⁰ Ez az elitista nézet kifejezi ugyan a minőség mindenekfelettségét, de megfelelkezik arról, hogy minden egyes tagja – nyilvánvalóan érvényes teljesítmény által – alakítója lehet nemzetének. Vagy például valós-e Csoóri Sándor ideálja: „egy ezeréves nemzet saját életstílusának az érvényesítése minden téren: a politikában, a kultúrában, az építkezésben, az életvitelben, a nevelésben”?³¹ Mi az a magyar életstílus? Most nem tévednék nemzetkarakterológiai kalandozásokba, bár kétségkívül szórakoztató volna: Beöthy Zsolt, Prohászka Lajos, Karácsony Sándor, Kornis Gyula! Azt hiszem, mértéktartó vagyok, ha azt állítom: mára annak az illúziója maradt meg, hogy kulturális nemzettudatunk, a szellemünk jelenlegi státusánál többre hivatott.

Elképzelhető-e új egységteremtő erő?

Semmiképpen sem becsülném le az emberi érzelmek erejét. A honszeretet, a szülőföldre való ragaszkodás, a régi szokások kedvteli gyakorlása érintetlen lehet bárminő agresszív elméleti számonkéréssel szemben, s a maga lehetőségei szerint ellenállhat a többség homogenizációs nyomásának. Az etikus élet és tett igényének sem kell meghátrálnia az erkölcs vi-

³⁰ Klebelsberg Kuno, *A magyar kultúra fejlesztéséről*. Idézi Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*, Osiris, Bp., 2007, 313.

³¹ Csoóri Sándor, *Szárszó ma újra kérdez*, in: *Elveszett utak*, Nap Kiadó, Bp., 2003, 62.

szonylagosságát és szabad felülvizsgálatát hirdető verdikttel szemben. A szolgálat és a szolidaritás örök emberi értékek. Ezek a tényezők szociális hatóerők. Jelen pillanatban mégis a politikai hatalom van kulcshelyzetben. S ez a paternalista vonásokat hordozó, mindamellett erősen központosító és célirányos hatalom egy olyan kulturális közegben hoz döntéseket, ahol a szellem és műveltség helyett a pragmatizmus, az érdekelv, a hasznosság és a tömeg a domináns erő. A politikai nyelvhasználatban összemósódik az eredeti politikai és kulturális elválaszthatóság, s a már ebben a tekintetben differenciálatlan nemzeti közösség érdekében való cselekvés a legitimáló elv. A globalitáshoz viszonyuló lokális-tradicionális érdekek és sajátosság megóvása a jelek szerint egy, a fogalmi elemeket praktikus eszközként használó cselekvési szerkezet keretei között lehetséges, ahol már indifferens a hagyományból eredeztethető, a korábbi jelentésekhez társuló értékrend, sokkal fontosabb a célulvű alkalmazhatóság. A mindennapi gyakorlatban ez a műveltségbeli örökség alkalmi, a szabad variációkat megengedő felhasználhatóságát jelenti. Nép is van – hivatalosan embereknek nevezik őket –, nemzet is van – mindenekelőtt a retorikában. Nevekben mindenképpen léteznek, bár nincs konkrétan rögzített jelentésük, külső, dologi jellegük és funkciójuk azonosítja őket. Megfontolandó azonban, hogy ebben a minőségben, többértelmű nyelvi alakzatként és alkalmi eszközként szilárd, időtálló állami, társadalmi, közösségi alapzatként beválnak-e. Tartósaknak bizonyulhatnak-e olyan nemzetközi politikai-hatalmi térben, ahol a legerősebb akarat

pontosan az efféle nemzetállami „elkülönülést” akarja felszámolni?

Csoóri Sándor javaslata lehetne a megoldás? „A nemzet tagjait sosem a haszon, hanem bizonyos, hosszú időn át kimerített mitológiák kötik össze”³² – fókuszál a problémára. „A haszon megosztó, a nemzet viszont, mivel inkább érzelmi viszony, mint érdekviszony, egyesíteni akar. Valószínű, hogy sokaknak ezért jelent gondot a nemzet és a demokrácia sürgető összehangolása.” Nemzet és demokrácia viszonyában érződnie kell a „természetes erkölcsi hierarchiának”. Nála a fontossági sorrend egyértelmű: előbb következik a nemzetépítés és az erkölcsi konszenzus, utána a többpártrendszer és a parlamenti demokrácia. Ez a profán „teokrácia” azonban megvalósíthatatlan. Ez a nemzetideál nem más, mint romantikus ábránd.

Mi történik viszont akkor, ha lemondunk az egység kényszerképzetéről? Elképzelhető-e olyan nemzetfelfogás, amelyből hiányzik?

Tegyük fel, hogy immár a saját személyes múlt az azonosságtudat elsődleges forrása közösségi kiterjesztésben is. A nemzettudat individuális jellegű újraértése azt jelenthetné, elfogadjuk, hogy párhuzamos, alternatív műveltségfolyamatok hálózataiban képzelhető el a nemzettudat. Ezek át- meg átszövik a személyes emlékezetet is. Ennek belátása elvezethet annak elfogadásához, hogy mindazt, amit az élményközpontú, önmegvalósító individuum sérthetetlen, autonóm személyiségének hisz, nagymértékben közvetített, tanult, elsajátított tudás. Identitás bázisa, a saját múlt magától értetődően közösségi múlt is. Személyes identitása nem válik el közvetlen szociális és kulturális környe-

³² Csoóri Sándor, *Forgácsok a földön III.*, in: *Forgácsok a földön*, i. m., 19.

zetétől, hanem bizonyos mértékben következménye annak. Az azonosság létrehozó múltra való reflektáltság minősége (elmélyültsége, differenciáltsága) létrehozná a személyes közösségi viszonyulások csomópontjait, ahogyan az internetes hálózatok is létrehozzák a magukét. Ezekon belül azok a területek érdekesekek, amelyek a közös nyelv és a közös élmény alapján az otthonosság, az eligazodási képesség érzetét nyújtják. A viszonyulások természetes lehetnek szinkron és diakron fajtájúak, tágíthatók, de ha arra van igény, szűkíthetők is. Magyarán a nemzettudatnak nem lenne egységes jellege, csak változatai lennének, amelyek egymáshoz viszonyulnak, s a jelen aktualitásai alakítanák tartalmi jellegüket.

Riasztó képzelgés?

Más változatban ki lehetne nyitni az identitást a jövő felé.

A kulturális tudatban élő nemzet – minden félrevezető látszat ellenére – nem önmagáért való létviszonyulás, nem öncél: történetének lényege a végső önmeghaladás. Nemcsak immanenciája, hanem transzcendenciája is van. A nemzettudat birtokosa nem egy kollektívum, s nem is az egyes ember. Az ugyan igaz, hogy a nemzet több mint tagjai tudatának összessége, de ez a létezés csak vir-

tuális. Nem létezik az individuumon túl, csakis benne. Csak olyan formában jelenvaló, ahogyan az tudatunkban szervesül. S azért lehet a tudatunkban, mert ennek az egzisztenciális lehetősége fennáll. A nemzettudat nem torzítható önkényesen, nincs kiszolgáltatva kényünknek-kedvünknek. Valóban személyre szabott a tapasztalata, de nem kizárólagos. Részesedni lehet belőle, de nem lehet kisajátítani, túlmutat a személyes élet keretein. Úgy viszonyul hozzánk, mint a lét a létezéshez: feltétele személyes identitásunknak. Számunkra transzcendens valóság: nyitott a jövő, a beteljesedés lehetősége felé – ami már nem személyes.

Ha jobban meggondoljuk, s nem feledjük a jézusi példát, csak egyetlen módunk van a szabadulásra a magunkba zártságból: az önbeteljesítő önmeghaladás útján. Üzenhetjük-e Renan mesternek, hogy a nemzet nem adottság ugyan, de létbeli lehetőség? Figyeljünk Illyés Gyula szavaira: „...az igazi nemzet nem ismeri a halált, magát örök életűnek érzi. Ez a szép benne, ez a vigasztaló a halandó ember számára, ezért érdemes nemzetbe tartozni.”³³

Vajon nyitja-e a nemzettudat kulcsa a transzcendencia kiskapujának zárját?

³³ Illyés Gyula, *Ki a magyar*. Hozzáférés: <https://mek.oszk.hu/01200/01228/01228.htm>